

1. WPROWADZENIE

Socjolog Stefan Czarnowski mianem kultury nazwał „całokształt zobiektywizowanych elementów dorobku społecznego, wspólnych wielu grupom i z racji swej obiektywności ustalonych i zdolnych rozszerzać się przestrzennie”¹ (Czarnowski 2005, s. 18). Kulturę stołu, stanowiącą wycinek tego dorobku, definiuję jako zbiór zasad, zwyczajów, zachowań i rytuałów, a więc ustalonych norm związanych ze spożywaniem posiłków, a także doбором pożywienia i napojów. Owo pojęcie, jako nader złożone, było i jest polem do badań nauk humanistycznych oraz przyrodniczych, których przedstawiciele poświęcają mu uwagę w różnym zakresie, uwzględniając ważny czynnik, jakim jest czasoprzestrzeń (szerzej w podrozdziale drugim). Normatywne myślenie dotyczące wspomnianej tematyki miało również wpływ na wytwarzane artefakty.

Materialnym wyznacznikiem kultury stołu są między innymi przedmioty służące biesiadnikom w przestrzeni jadalnej, a więc nie tylko na, lecz również w okolicy stołu bądź innego miejsca konsumpcji. Relikty wytworów związanych z zastawą stołową, odkrywane przez archeologów podczas prac wykopaliskowych prowadzonych w miastach, mogą z kolei służyć podejmowaniu różnicowanych projektów badawczych, których wspólnym celem jest poznanie aspektów życia ludzkiego minionych wieków.

I.1. PRZEDMIOT BADAŃ, ZAKRES TERYTORIALNY, CHRONOLOGICZNY ORAZ CEL PRACY

Materiały archeologiczne związane hipotetycznie z zastawą stołową, odkryte na terenie miast historycznego Śląska, a więc obszarze obejmującym swoim zasięgiem także Śląsk Czeski i południową część województwa lubuskiego, są dla mnie podstawowym źródłem wykorzystanym do analizy (szerzej w podrozdziale trzecim).

Ramy chronologiczne niniejszego opracowania obejmują okres pomiędzy przełomem XII i XIII wieku i pierwszą połową XVII wieku, czyli nieomal pół tysiąca lat przypadające w historiografii polskiej na późne średniowiecze i wczesną nowożytność. Na wybór takiego przedziału czasowego miały wpływ, poza czynnikiem subiektywnym wynikającym z moich zainteresowań i dotychczasowych prac badawczych, także czynniki mniej stronnicze. Pierwszym z nich była możliwość poddania analizie zastawy stołowej funkcjonującej na tyle długo, by zaobserwować jej cechy typowe i atypowe oraz przemiany zachodzące w jej wytwórczości, wykraczające poza ramy jednej epoki. Powód drugi to możliwość objęcia zasięgiem wydarzeń kulturotwórczych ważnych dla Śląska, które odcisnęły swoje piętno także na zwyczajach i przedmiotach użytku codziennego. W przypadku ram początkowych jest to zin-

¹ Uwspółcześniając powyższą definicję, trafniej mówić o całokształcie intersubiektywnych elementów, jako że kultura jest pojęciem stworzonym przez ludzi i nie istniałaby bez podmiotu poznającego.

tensyfikowana kolonizacja z Zachodu, docierająca do interesującego nas regionu od wieku XIII, kształtowanie się także pod jej wpływem ośrodków protomiejskich, następnie miejskich oraz dalszy ich rozwój przypadający na wiek XIV. Kolejnym ważnym etapem jest datowany w przybliżeniu na początek wieku XVI przełom średniowiecza i nowożytności, w którym coraz intensywniej dochodziły na Śląsk z Południa i Zachodu Europy osiągnięcia technologiczne i humanistyczne wzorce Odrodzenia. Objęcie analizą zabytków pochodzących z XVI i pierwszej połowy XVII wieku pozwoliło zadać pytania o możliwość zaobserwowania tych przemian, a także długość trwania oraz ewentualną ewolucję wprowadzonych wówczas wzorców w używanej zastawie stołowej. Przyjęte ramy chronologiczne wykluczyły natomiast z obszaru badawczego szereg problemów bardziej adekwatnych dla okresów późniejszych, dotyczących choćby wyrobów związanych ze spożywaniem nowych dla Europejczyków używek w postaci kawy, czekolady i herbaty, nieuchwytnych jeszcze w tym czasie na Śląsku, przynajmniej w materiałach archeologicznych. Należy przy tym podkreślić, że nierzadko trudność sprawia precyzyjne wyznaczenie chronologii prostych wyrobów kultury materialnej, szczególnie gdy brak wśród nich przedmiotów będących dobrymi datownikami. Analizę komplikuje również stosunkowo skromne dotychczas zainteresowanie odkrywanych na Śląsku zabytkami ruchomymi z okresu nowożytnego, w związku z powyższym niewielka ich część uwzględniona w katalogu może nieznacznie wykraczać poza przyjęte ramy czasowe.

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie wybranych zagadnień związanych z kulturą stołu mieszczan śląskich w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności poprzez analizę artefaktów wykonanych z powszechnie używanych w tym okresie surowców, czyli ceramiki, drewna, metalu i szkła. Badania zastawy stołowej i naczyń do ablucji pozyskanych w trakcie prac archeologicznych, uzupełnione zostały źródłami pisanymi oraz ikonograficznymi, umożliwiając w założeniu prześledzenie rozwoju kultury stołu mieszczan śląskich w interesującym nas przedziale czasowym.

W rozdziale drugim podjęta została próba nakreślenia przemian zastawy stołowej, które zostały scharakteryzowane w trzech podrozdziałach, wyodrębnionych ze względu na wspomniane czynniki ważne dla historii Śląska.

Rozdział trzeci jest poświęcony utensyliom związanym z obmyciem rąk, aby w sposób bardziej spójny przedstawić zarówno ich specyfikę, jak i problemy związane z ich użytkowaniem; zwłaszcza że ani akwamanil, ani lawatery nie można włączyć do zastawy, choć – odnajdywane w kontekście miejskim – są niewątpliwie elementami kultury stołu. W rozdziale czwartym poddano analizie zdobnictwo poszczególnych typów naczyń oraz sztuców, aby zwrócić uwagę na wybrane utensylia stołowe jako nośniki treści ideowych. Wyniki studiów nad stylem i motywami zdobniczymi omawianych wyrobów zostały wykorzystane również w kolejnym rozdziale, przykładowo do zlokalizowania hipotetycznych warsztatów produkcji nowożytnej ceramiki nakładkowej. Głównym założeniem rozdziału piątego jest jednak ukazanie grupy zabytków wykraczających poza standard poziomu życia jako źródła przydatnego do badań dyferencjacji społeczności miejskich i kontaktów handlowych. Należy przy tym zaznaczyć, iż pojęcie standardu i luksusu zmieniało się wraz z rozwojem dziejowym, czego dobrą egzemplifikacją w zastawie stołowej są naczynia szklane. Rozdział szósty stanowi próbę podsumowania, przedstawienia przemian obyczajowości w kulturze stołu na tle Europy na przykładach analizowanych zabytków archeologicznych w powiązaniu z opracowanymi źródłami pisanymi i ikonograficznymi.

Ograniczoną uwagę poświęcam natomiast kwestii wytwórstwa omawianych kategorii zabytków – w tym technologii i techniki ich wykonania – ustaleń wynikających z badań fizyko-chemicznych oraz zagadnieniom ściśle typologicznym, korzystając jednakże z wyników prac innych autorów w zakresie przydatnym dla podstawowego celu dysertacji.

I.2. ZARYS HISTORII I KONCEPCJE BADAŃ

Historia jedzenia, traktowanego jako element kultury, jest od kilkadziesiąt lat odrębną subdyscypliną historyczną, czerpiącą w różnym zakresie z dorobku poszczególnych nauk. Wciąż ważne pozostają projekty francuskiej szkoły *Annales* pod przewodnictwem Fernanda Braudela, które bazując głównie na źródłach pisanych, włączyły kwestie żywieniowe w dyskurs naukowy, traktując je jako ważny czynnik materialnego i biologicznego funkcjonowa-

nia ludzkości (zob. Meyzie 2012, s. 10–11). Na polskim gruncie do wczesnych prac opartych na analogicznej metodologii zaliczyć wypada na przykład *Konsumpcję żywnościową w Polsce średniowiecznej* autorstwa Marii Dembińskiej (1963) oraz *Studia nad konsumpcją żywności w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w.* pióra Andrzeja Wyczańskiego (1969). Pierwsza z wymienionych książek, zawierająca dodatkowo wybór przepisów kulinarnych, została bez większych zmian wydana w języku angielskim pod bardziej przystępnym dla współczesnych tytułem *Jedzenie i picie w średniowiecznej Polsce* (eadam 1999), drugą natomiast przełożono na język francuski (*idem* 1985). Istotne aspekty dotyczące pozyskiwania żywności, ale również jedzenia postrzeganego jako czynnik kulturotwórczy, weszły w obręb dwutomowego leksykonu poświęconego *Kulturze Polski średniowiecznej*, omawiającego oddzielnie czasy od X do XIII wieku (Trawkowski 1985) oraz XIV i XV stulecia (zob. Zaremska 1997). Rozległa tematyka wymienionych wydawnictw spowodowała wybiórcze przedstawienie najważniejszych – zdaniem autorów – problemów związanych z prezentowanymi zagadnieniami. Pewną ich zaletą pozostaje jednak ograniczone wykorzystanie, obok materiałów pisanych, także źródeł archeologicznych i etnograficznych.

Pionierskim podejściem do badań nad kulturą od strony socjologicznej było monumentalne studium Norberta Eliasa zatytułowane *O procesie cywilizacji*. Wydane po raz pierwszy w Szwajcarii w przededniu II wojny światowej przez pochodzącego z Wrocławia żydowskiego badacza, do lat siedemdziesiątych XX wieku pozostawało niedostrzeżone w środowisku naukowym. Częściowy polski przekład oryginału autorstwa Tadeusza Zabłudowskiego został wydany w 1980 roku pod nazwą *Przemiany obyczajów w cywilizacji Zachodu* (Elias 1980), z kolei w 2011 roku nakładem wydawnictwa W.A.B. ukazało się pełne wydanie tej książki, opatrzone przedmową Marty Bucholc (*idem* 2011). Wartość pracy N. Eliasa polega przede wszystkim na docenieniu i skrupulatnej analizie wybranych zwyczajów Europejczyków oraz ich zmienności od czasów późnego średniowiecza po Oświecenie. Obszerny rozdział wspomnianej pracy, opatrzonego licznymi przykładami źródłowymi, dotyczy zachowań w przestrzeni jadalnej.

Podejście Eliasa, ale również innych socjologów podejmujących temat związany z posiłkami, jak choćby struk-

turalisty Claude’a Lévi-Straussa (1968), niewątpliwie uotrowało drogę kreatywnemu spojrzeniu na kulturę stołu. Historycy coraz częściej zaczęli traktować kwestię żywienia jako wydzielone pole eksploracji, nie wiążąc jej z historią gospodarczą i polityczną. Jako przykład wymienimy w tym miejscu prace francuskie, takie jak: *Przyjemności średniowiecza* (Verdon 1998, s. 87–108), *Historia naturalna i moralna jedzenia* (Toussaint-Samat 2002), *Kuchnia w Europie doby nowożytnej...* (Meyzie 2012), *Łakomstwo...* (Quellier 2013) – a także niemieckie: *Europejska kultura jedzenia* (Hirschfelder 2001) oraz *Jedzenie i picie w średniowieczu*, które zostało też wydane w polskim tłumaczeniu (Schubert 2010; 2019). Obserwując rynek wydawniczy, można zresztą odnieść słuszne wrażenie wzmożonego zainteresowania omawianą tematyką, także spoza europocentrycznego punktu widzenia, czego dowodzi między innymi *Historia żywności*, napisana przez australijskiego historyka Barry’ego Higmana (2012).

Oprócz studiów syntetycznych o wzroście popularności badań nad kulturą stołu świadczą również odbyte sympozja i konferencje, których pokłosiem są publikacje książkowe. Ich niewątpliwą zaletą stanowi włączenie do wspólnego dyskursu przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych lub specjalizacji. Znowo ograniczając się do kilku przykładów, wymienić można pozycję o tytule *Jedzenie i picie w średniowieczu i nowożytności*, będącą zbiorem artykułów z interdyscyplinarnego sympozjum odbytego w 1987 roku w Giessen (Essen 1990), *Wyżywienie i kultura stołu w strefie hanzeatyckiej*, opublikowaną po konferencji, jaka miała miejsce w 1994 roku w Münster (zob. Müller 1996b), oraz *Kultura jedzenia, jedzenie w kulturze*, wydaną po spotkaniu w 2013 roku w Krakowie (zob. Szajt 2014). Podobny charakter mają wydawnictwa składające się ze zbioru pokrewnych artykułów, nie będących jednak referatami. Do ciekawszych inicjatyw tego typu zalicza się praca *Jedzenie w wiekach średnich*, stanowiąca zbiór esejów pod redakcją Melitty Adamson (*Food* 1995), oraz *Jedzenie, rytuały i magia*, wydana dzięki Fundacji Schweisfurtha, zajmującej się przeobrażeniami w kulturze żywienia (zob. Baudy 2009; Wenz 2009). Opracowań tego typu jest oczywiście znacznie więcej.

Zyskującym na znaczeniu kierunkiem badań z zakresu kultury stołu jest również historia gastronomii, w tym od-

tworzenie archiwalnych przepisów kulinarnych, ceremonii i dań spożywanych z okazji różnych uroczystości. Publikacje Tomasza Jasińskiego (1992), Medeleine Cosman-Pelner (2002), Brunona Lauriou (2002), Romana Czai (2004), Jarosława Dumanowskiego *et alii* (2010), Olgi i Wiesława Długoleckich (2010) oraz Agnieszki Januszek-Sieradzkiej (2010) prezentują przekrój problematyki badawczej. Szereg tego typu prac, ze względu na specyfikę analizowanych źródeł, prowadzi jednak do zawężenia perspektywy społecznej, obrazując przede wszystkim życie dworskie i arystokratyczne. Wartościowe są w związku z powyższym studia wykorzystujące różne kategorie źródeł, czego egemplifikacją jest dysertacja Anny Schulz (2011) o jedzeniu i piciu w średniowieczu, a także książka Anny Marciniak-Kajzer (2020), omawiająca między innymi zagadnienia związane z higieną oraz przygotowywaniem i spożywaniem posiłków w późnym średniowieczu. Cennym uzupełnieniem rozważań nad problematyką żywienia mogą być ponadto prace archeologiczne, omawiające chociażby wyniki analiz szczątków zwierzęcych, które dostarczają istotnych danych na temat struktury spożycia mięsa w średniowiecznych miastach (np. Piekalski 1991a; Gawlikowski, Stępień 2004).

Należy również wspomnieć o książkach, które zagadnienia związane ze stołem prezentują opierając się na przykładach sztuki, przede wszystkim malarskiej. Są to między innymi katalogi wystaw, takie jak: *Die anständige Lust...* (1993), *Die öffentliche Tafel...* (2002) oraz *Zu[m] Tisch...* (2010). Głównie z ikonografii korzysta również B. Lauriou (1992) w swojej publikacji na temat kultury jedzenia i picia w średniowieczu. Ciekawym exemplum poświęconym symbolicznie zastawie stołowej, a także napojów i żywności jest z kolei leksykon Sylvii Malaguzzi (2009), zatytułowany *Wokół stołu*.

I.3. ŹRÓDŁA I METODY

Nadrzędnym źródłem wykorzystanym w katalogu i analizowanym w pracy są zabytki archeologiczne odkryte w miastach Śląska, spośród których część stała się uprzednio przedmiotem szerszego dyskursu naukowego, inne zostały jedynie wzmiankowane w wydawnictwach naukowych, natomiast niektóre nie były dotychczas w ogóle

publikowane (zob. katalog). Większość materiału zabytkowego znana jest mi z autopsji, dzięki kwerendom przeprowadzonym w poszczególnych muzeach i instytucjach naukowych – wyjątek stanowią artefakty z placówek nieobjętych kwerendą oraz zaginione, znane jedynie z publikacji. Uzupełnieniem źródeł archeologicznych są zabytki rzemiosła artystycznego związane z kulturą stołu, które nie pochodzą z wykopalisk, ale są ze Śląskiem związane poprzez miejsce produkcji lub użytkowania.

Każdy zabytek umieszczony w katalogu został przypisany do jednej z dwudziestu kategorii funkcjonalno-formalnych według używanych w literaturze przedmiotu kryteriów dostosowanych do potrzeb analizy (zob. katalog). Należy w tym miejscu wskazać, że w piśmiennictwie, choćby archeologicznym, zachodzą niekiedy dość znaczne rozbieżności w nazewnictwie poszczególnych typów wytworów z różnych surowców, podyktowane przede wszystkim mnogością form, utrudniającą ich klasyfikację. Zjawisko to jest widoczne wyraźniej, gdy porówna się terminy wykorzystywane w opracowaniach pisanych w różnych językach i dotyczących zabytków z odmiennymi materiałami, w których dla przykładu naczynia o tych samych proporcjach wykonane z ceramiki określa się mianem pucharów, a z drewna – kubków. Wskazane różnice nie mają jednak większego znaczenia, jeśli kryteria użyte do skonstruowania poszczególnych terminów są spójne i stosowane konsekwentnie w ramach jednej publikacji, ułatwiając wtedy poruszanie się w omawianym materiale. W tym celu we wstępie części katalogowej zamieszczony został słowniczek pojęć, krótko omawiający wyszczególnione w pracy kategorie wyrobów. Należy także pamiętać, że między nazewnictwem i podziałami używanymi nam współcześnie oraz w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności nie zachodzi przeważnie ścisła korelacja, a obecnie stosowana nomenklatura częstokroć nie oddaje definicji historycznych terminów, w niektórych przypadkach zachowanych dzięki źródłom pisanim.

Jako istotne źródła pomocnicze traktuję natomiast przedstawienia ikonograficzne oraz różnego rodzaju przekazy piśmiennicze, przy czym w przypadku tych ostatnich posiłkuję się interpretacjami historyków. Wykorzystane przeze mnie publikowane materiały źródłowe można w związku z powyższym podzielić na cztery kategorie, spo-

śród których pierwszą reprezentują źródła archeologiczne, drugą – artystyczne (rzemiosło użytkowe), trzecią – ikonograficzne, natomiast czwartą – historyczne (pisane), przy czym tylko dwie wymienione na początku kategorii źródeł zostały włączone do katalogu.

Powszechnie praktykowanym, wstępnym sposobem podsumowań badań archeologicznych są sprawozdania i komunikaty, prezentujące najczęściej w skrótovej formie ich rezultaty, w tym pozyskane artefakty przypisane do kontekstu stratygraficznego. Mankamentem tej formy publikacji materiałów jest nierzadko skrótowy opis jedynie wybranych zabytków, nie pozwalający uzyskać kompleksowych danych na ich temat. Kolejny rodzaj publikacji stanowią opracowania syntetyczne poszczególnych grup mobiliów, wyeksplorowanych zazwyczaj w trakcie trwania jednego projektu badawczego, upubliczniane następnie w formie artykułów lub rozdziałów monografii stanowisk. Zawierają one z reguły wiele danych dotyczących zabytków, czasem prezentowanych w formie rozbudowanych aneksów czy zestawień statystycznych pozwalających lepiej rozeznaczyć się w zbiorach, uchwycić ich cechy typowe i atypowe, a także – w przypadku stanowisk wielofazowych – zaobserwować zmienności tych cech w czasie. Często występującym utrudnieniem jest natomiast zastosowanie przez autorów nieco odmiennych kwestionariuszy pytań badawczych, w niektórych przypadkach nie pozwalających skorelować ze sobą wszystkich ustaleń. Najobszerniejszym rodzajem publikacji materiałów wykopaliskowych, przydatnych dla realizowanego w tej pracy tematu, są kompleksowe monografie poświęcone zagadnieniom związanym z pojedynczą grupą wyrobów, ograniczonych terytorialnie i czasowo. Rzecz oczywista, prace tego typu (dotyczące np. szklarstwa czy garncarstwa) prezentują wybrane zagadnienia na podstawie większego spektrum problemowego i z reguły na szerszym tle porównawczym, ale dla obszaru Śląska są to dotychczas nieliczne próby i wiele tematów wciąż czeka na opracowanie.

Inną kategorią publikacji uwzględnionych w dysertacji są różnego typu opracowania wytworów tak zwanej sztuki użytkowej zwanych też rzemiosłem artystycznym, w postaci elementów zastawy stołowej. Zaliczam do nich – podobnie jak w przypadku źródeł archeologicznych – zarówno artykuły poświęcone pojedynczym zabytkom, jak i mono-

grafie. Odmienne jednak niż w przypadku źródeł wykopaliskowych materiały te są chętniej wykorzystywane przy tworzeniu katalogów wystaw, ze względu na swoje walory estetyczne. Niewątpliwą zaletą wydawnictw tego typu jest w wielu przypadkach starannie wykonana szata graficzna pozwalająca przyjrzeć się detalom dzieł, a także towarzysząca ich opisom bibliografia, stwarzająca czytelnikowi możliwość zorientowania się w dostępnej literaturze. Natomiast wadą części omawianych zabytków jako istotnych źródeł badawczych bywa nieznana historia, wynikająca ze sposobu ich nabycia, przykładowo drogą handlu antykwarecznego. W związku z powyższym w katalogu pracy uwzględniłem tylko wytwory rzemiosła artystycznego o udokumentowanej śląskiej proveniencji.

Największą wartość dla tematyki niniejszego studium mają właśnie publikacje przekrojowe, dotyczące poszczególnych kategorii zabytków związanych przynajmniej w części z zastawą stołową, spośród których najobszerniej omówiono materiały z Wrocławia.

W przypadku ceramiki naczyniowej wymienić należy opracowania wyników badań na Nowym Targu we Wrocławiu, eksplorowanym z przerwami od lat sześćdziesiątych XX wieku (Kaźmierczyk 1970, s. 272–335; Rzeźnik 2005; Szajt, Wieczorek-Kańczura 2018b). Równie ważne pozostają publikacje o analogicznej tematyce przybliżające wyniki prac w innych częściach lewobrzeżnego Wrocławia: przy ulicy Igielnej (Niegoda, Piekalski 1997), Kacerska Górka (Rzeźnik 1998, tam literatura), Więziennej (Niegoda 1999), Biskupiej (Szwed 2003), świętego Antoniego (Szwed 2004); a także prawobrzeżnego Ołbina (Piekalski 1991b, s. 89–114). Opracowań uwzględniających tło geograficzno-historyczne doczekały się też wybrane, pozyskane we Wrocławiu artystyczne wyroby ceramiczne, do których zaliczyć można naczynia kamionkowe, majolikowe, szkliwione, malowane oraz zdobione nakładkami (Piekalski, Wiśniewski 1992; Szwed 1998; Stephan 2004; Mackiewicz 2008; 2010; 2012; Miazga 2009). Warto dodać, że śląska ceramika artystyczna już na początku XX wieku wzbudziła zainteresowanie badaczy, a jedną z zalet powstałych wówczas tekstów są wzmianki o zaginionych zabytkach, opatrzone ich fotografiami (np. Masner 1900; 1907; Braun 1907; Strauss 1928).

Omawiając publikacje źródłowe na temat naczyń ceramicznych z innych miejscowości śląskich, nie wypada pominąć pracy zbiorowej dotyczącej historii ośrodka w Boleśławcu, z obszerną częścią analityczną odkrycia przy ulicy Piaskowej (Glinkowska 2012, s. 31–203; Krabath 2012a); ponadto w formie artykułów i prac dyplomowych została zaprezentowana część materiałów wykopaliskowych z Brzegu (Wachowski, Sachs 1989; Szwed 1998; Tomaszewska 2008; Pankiewicz, Rodak 2017; Rodak 2017), Jawora (Pankiewicz 2015), Lubka (Kałagate 2004), Środy Śląskiej (Szwed 2006; Borowski, Szwed 2009) oraz Świdnicy (Jaworski, Krukiewicz 1997; 2003; Wachowski, Karst 2011). Cenne ze względu na podejście do problemu wybranych aspektów wytwórczości garncarskiej, aczkolwiek w pewnej mierze już nieco zdezaktualizowane, są wyniki starszych prac ceramologicznych uwzględniających teren Śląska (np. Dzieduszycki 1980; Kruppé 1981), a także nowsze publikacje na tym polu badaczy wrocławskich (Stoksik 2007; Stoksik, Rzeźnik 2008).

W przypadku elementów zastawy wykonanej z drewna dysponujemy opracowaniami zabytków z terenu Wrocławia, z parcel przy ulicy Więziennej (Świątek 1999), Rynku (Wysocka 1999; 2001), Szewskiej i Wita Stwosza (Konczewska 2010), z obszaru Nowego Targu (Szajt, Wieczorek-Kańczura 2018a) oraz Ostrowa Tumskiego, obejmującymi swoim górnym zasięgiem czasowym wczesne fazy późnego średniowiecza (Rakoczy 2015; 2016a, tam literatura; 2016b). Należy nadmienić, że część z wymienionych tekstów prezentuje wyniki analiz drewna użytego do produkcji omawianych przedmiotów, ale powstały i odrębne opracowania poświęcone temu zagadnieniu (Pyszyński 2001; Rakoczy, Myśkow 2014; Myśkow, Rakoczy 2015; Szajt, Roszyk 2018). Nader skromnie wyglądają niestety publikacje naczyń i sztuców drewnianych z pozostałych miast na Śląsku, ograniczające się w zasadzie do sprawozdań z badań wykopaliskowych.

Dogodniejsza sytuacja ma miejsce w przypadku naczyń szklanych. Dla Śląska dysponujemy archeologiczną monografią późnośredniowiecznego szklarstwa autorstwa Jadwigi Biszkont (2005) oraz artykułami, w których badaj najpełniej przeanalizowane zostały wytwory pozyskane podczas prac wykopaliskowych w Nysie (Krawczyk, Romiński 1999; Krawczyk 2011), następnie we Wrocławiu

(Gajewska 1996; Nowosielska 1998; 2004; Siemianowska 2015a; Sasak *et alii* 2017, Miazga 2017b), Legnicy (Firszt 1994) i okolicach Jeleniej Góry (Firszt 1999). Natomiast wzmianki na temat odkryć głogowskich, opublikowane przez J. Biszkont (2006; 2018), przeważnie powielają ustalenia pochodzące z jej dysertacji. Ponadto już w XIX wieku ukazała się pozycja pod redakcją Eugena Czihaka (1891) poświęcona problematyce szklarstwa śląskiego, dla której bazę źródłową, obok źródeł pisanych, stanowiły zbiory ówczesnego Muzeum Śląskich Starożytności. W okresie powojennym tradycje muzealnych badań nad śląskim szklarstwem kontynuowali między innymi Wojciech Gluziński (np. 1987) oraz pracownicy Muzeum Narodowego we Wrocławiu (np. Chrzanowska *et alii* 1974; Chrzanowska 1991).

W piśmiennictwie archeologicznym odczuwalne jest natomiast niewystarczające zainteresowanie zastawą stołową wykonaną z metali, i to nie tylko w skali Śląska. W dużej mierze taki stan rzeczy wynika z niewielkiej liczby odkrywanych w ziemi artefaktów, przede wszystkim naczyń ze stopów cyny i miedzi, zaś w dalszej kolejności sztuców, które by próbowano włączyć w obręb zastawy stołu. W przypadku stołowych naczyń mieszczkańskich wykonywanych w omawianym czasie głównie z cyny i jej stopów dysponujemy co prawda bogatym zasobem przedwojennych opracowań – w tym wartościową pozycją Erwina Hintzego (1926) dotyczącą śląskiego konwisarstwa – ale opierających się przeważnie na kolekcjach muzealnych, bywa, że o nierozpoznanej historii. Dzieło E. Hintzego poprzedzają dość liczne, ukazujące się przeważnie w śląskich wydawnictwach artykuły i książki dotyczące lub chociażby wzmiankujące zabytki cynowe, w tym także jego autorstwa, spośród których część wprowadziła do obiegu naukowego pojedyncze naczynia pochodzące z wykopalisk (Schultz 1869; Hintze 1909; 1910; 1924; Hahn 1913; Berling 1920, s. 67–69). W okresie powojennym zainteresowanie śląską cyną (przeważnie znów naczyniami cechowymi) było wśród znawców przedmiotu i historyków sztuki większe w Niemczech niż w Polsce, chociaż wydawane tam i tu prace bazowały na znanym już materiale, nie uwzględniając nowszych i nielicznych zresztą nabytków z tego regionu (np. Piekarski 1958; Bertram, Zimmermann 1967; Haedeke 1973; Maué 1976; Nadolski 1986;

Fercowicz 2011). Wyjątek na zaprezentowanym tle stanowią teksty problemowe, wykorzystujące do swoich celów dzbanki w typie hanzeatyckim o proveniencji legnickiej i wrocławskiej, odkryte po 1945 roku (Mory 1972, Abb. 22; Tuchółka-Włodarska 1995; Wachowski, Witkowski 2003; Szajt, Wachowski 2013; Szajt 2015b), a także artykuły i wydawnictwa katalogowe wymieniające dzbanek odnaleziony w Nysie (Tondera 1962; Michalska 1973; Moryl 1982; Romiński 2000; Szajt 2015b).

Najlicniejszy zespół noży został wyeksplorowany podczas badań placu Nowy Targ we Wrocławiu (Kaźmierczyk 1970, s. 119–121; Wieczorek-Kańczura, Szajt 2018), zaś mniej liczne zabytki między innymi z ulic Kotlarskiej (Romanow 1978) oraz Szewskiej (Konczewska, Wachowski 2010), a także z fosi miejskiej (Konczewska, Konczewski 2004). Na terenie dawnej fosi odkryto ponadto imponujący zbiór sztućców w postaci łyżek, widelców i ozdobnych rękojeści widelców oraz noży, który został częściowo opublikowany (*ibidem*; Wiśniewski 1993), choć wiele z odkrytych utensyliów stołowych wciąż pozostaje nieopracowanych. Zdecydowanie mniej tego typu zabytków znanych jest z innych miast na Śląsku, o czym świadczą jedynie nieliczne wzmianki o nich w artykułach archeologicznych. Także z Wrocławia pochodzą dość unikatowe, kościane rękojeści najprawdopodobniej noży, zakończone figurkami zwierząt, które stosunkowo niedawno zostały ujęte wspólnie w pracy poświęconej średniowiecznej symbolice na przykładzie artefaktów archeologicznych z obszaru dzisiejszej Polski (Wachowski 2013). Na podobne przedmioty – poza Wrocławiem – natrafiono jak dotąd jedynie w Głogowie (Lasota *et alii* 1995; Pogorzelski 2018) i Cieszynie (Kuś 2005).

Przydatnym źródłem do badań nad kulturą stołu mogą być również zabytki ikonograficzne. Co prawda tego rodzaju późnośredniowiecznych i wczesnonowożytnych materiałów ze Śląska istnieje relatywnie mniej niż z Europy Zachodniej, niemniej jednak gros dzieł zachowanych do naszych czasów zostało względnie dobrze opracowane. Dla późnego średniowiecza dysponujemy przede wszystkim przykładami sztuki sakralnej: rzeźbionymi i malowanymi elementami ołtarzy kościelnych, malowidłami ściennymi i architektoniczną plastyką figuralną, iluminacjami książkowymi oraz – dużo rzadziej – mniejszymi obrazami

wykonywanymi na zlecenie prywatnych fundatorów oraz epitafiami. We wczesnej nowożytności w dalszym ciągu prym wiodły przedstawienia o treści religijnej, wykonywane podobnymi technikami, ale ważną zmianą stało się rozpowszechnienie druku książkowego (głównie miedziorytu i drzeworytu) i tak zwanych druków ulotnych, coraz chętniej przedstawiających tematy świeckie, w tym obiegowe motywy powstałe według wzorców renesansowych. Z tego okresu zachowało się również więcej przykładów drobnej plastyki, w postaci choćby przedmiotów cechowych: tłoków pieczętnych, zawieszek, tarcz trumiennych i tym podobnych, obrazujących także naczynia związane z profilem wytwórczości danych cechów (np. Fercowicz 2002; Marcisz 2002).

Istotny z punktu widzenia problematyki pracy jest fakt, że wyobrażenia późnośredniowiecznych i wczesnonowożytnych scen biblijnych lub apokryficznych rozgrywały się we współczesnej ich twórcom scenerii, odzwierciedlając niejako ówczesną rzeczywistość: wygląd miasta, wnętrza izby, stroje, a co za tym idzie, również sprzęty domowe, w tym zastawę stołu. Ze względu na mniejsze znaczenie tych detali wobec głównego tematu dzieł zajmowały one zwykle poślednie miejsce kadru i były niekiedy wykonywane dość schematycznie, co wcale nie oznacza, że nie oddawały specyfiki epoki. Należy jednak zachować ostrożność przy próbach doszukiwania się w nich cech wyłącznie regionalnych, zważywszy, że wykonujące owe dzieła warsztaty nie zawsze pochodziły ze Śląska, a niektóre wciąż pozostają anonimowe. Pewną trudność stanowi też rozpoznanie surowca, z którego miałyby być wykonane przedmioty przedstawione na dziełach sztuki według koncepcji ich twórców – nawet jeśli zostały one pokryte polichromią, a ta przetrwała próbę czasu, to i tak w sporej mierze interpretacja zależy od domysłów badacza. Istnieją oczywiście przesłanki, takie jak forma i pewne cechy charakterystyczne dla danego materiału, ale przy małej szczegółowości wyobrażeń nie zawsze można mieć pewność, czy na przykład prosta czarka w kolorze ugru umieszczona w scenie Ostatniej Wieczerzy na predelli ołtarza miała przedstawiać naczynie z ceramiki, barwnego szkła czy mosiądzu?

Dążenia gotyckich mistrzów do realistycznych ujęć sprawiły jednak, że wymienione dzieła sztuki z tego okresu stanowią cenne źródło do badań, po które chętnie sięgają

przedstawiciele wielu nauk historycznych. Wydawnictwa katalogowe Muzeum Narodowego we Wrocławiu (np. Guldán-Klamecka, Ziomecka 2003; Migracje 2018) oraz w Warszawie (np. Kochanowska-Reiche 2003), a więc placówek, które zgromadziły i czasowo wypożyczały największe zbiory średniowiecznej sztuki śląskiej, a także jej monograficzne opracowania (np. Karłowska-Kamzowa 1980) i pomniejsze artykuły, ułatwiają w sposób znaczący kwerendę źródłową. Obecnie do wydawnictw papierowych dochodzą coraz powszechniej digitalizowane zasoby muzeów i kolekcji prywatnych, czego dobrym przykładem jest *Kodeks lubiński* (1353 r.) z barwnymi iluminacjami żywota świętej Jadwigi Śląskiej, przechowywany w Muzeum Paula Getty'ego w Malibu.

Zasadniczo z jeszcze lepszą sytuacją mamy do czynienia w czasach późniejszych, omawianych źródeł nie tylko przybywa, rozszerza się też zainteresowanie artystów tematyką świecką, o czym już była mowa. Dość wspomnieć o malarskich, renesansowych przedstawieniach biesiad, uczt i wesel, czasem inspirowanych mitologią, albo barokowych martwych naturach, na których to przedmioty codziennego użytku oraz potrawy stanowią główny motyw. Niestety na Śląsku próżno szukać ich w takiej liczbie, jak chociażby w Niderlandach, gdzie w XVI i XVII wieku powstawały znakomite obrazy Pieterów: Breugela starszego i Aerstena, Florisa van Dycka, Georga Flegela, Jacoba Jordansa oraz kilku innych, mogące służyć jako źródło do badań wybranych aspektów życia codziennego tamtych czasów.

Wreszcie do źródeł ikonograficznych wypada zaliczyć przedstawienia ukazywane na samej zastawie stołowej. Motywy umieszczane na naczyniach z ceramiki, metalu, szkła, rzadziej zaś z drewna, oraz na sztućcach – wykonywane wieloma technikami – także stanowią cenne źródło informacji o kulturze stołu. Występujące na śląskiej zastawie przedstawienia zostały szczegółowo omówione w rozdziale czwartym niniejszej pracy.

Źródła pisane stwarzają niewątpliwie najrozleglejsze możliwości prowadzenia badań nad tematyką kultury stołu, ukierunkowanych na rozwiązywanie wielu, bywa, że diametralnie różnych problemów (zob. rozdz. 1.2). W tekście uwzględniono jednak głównie opracowania wrocławskich i świdnickich zapisów testamentowych

(Schultz 1871; Bobowski 2011) oraz spisy zastawów, długów i zarekwirowanego mienia żydowskiego, sporządzone po pogromie w 1453 roku (Goliński 2006). Wymienione zabytki piśmiennictwa, najczęściej o charakterze notatek urzędowych, w istotny sposób uzupełniają pozostałe kategorie wykorzystanych źródeł, w tym przede wszystkim źródła archeologiczne. Zarówno w testamentach, jak i spisach zastawów dóbr ruchomych nacisk kładziony był na zwięzłe opisanie przedmiotów mających relatywnie dużą wartość dla osób nimi dysponujących lub je przyjmujących. Są to więc źródła obiektywne w tym sensie, że pisarzom nie zależało na manipulowaniu faktami, jak mogło mieć to miejsce choćby w przypadku źródeł typu narracyjnego.

Interesujące nas fragmenty dokumentów ukazują obraz używanej zastawy stołowej nieuchwytny dla wyników analiz materiałów archeologicznych, a jednocześnie wobec nich komplementarny. Do ziemi trafiały bowiem intencjonalnie najczęściej przedmioty zużyte, zniszczone i mało wartościowe, podczas gdy w zapisach pojawiały się, choć nie zawsze, utensylia niepozbawione walorów. Przykładowo: całkiem spora liczba zastawianych u Żydów metalowych naczyń w XV-wiecznym Wrocławiu świadczy o popularności tychże, chociaż – jak wspomniano – w ziemi odkrywane są one dość rzadko. Z kolei niemal brak wzmianek o naczyniach ceramicznych i drewnianych może stanowić pośrednią przesłankę o niewielkiej wartości prostych wyrobów wykonywanych z tych surowców (por. Goliński 2006, s. 108: przyp. 154). Natomiast wadą wymienionych źródeł jest ich lakoniczność, objawiająca się niewielką zawartością informacji na temat opisywanych przedmiotów. Zazwyczaj dowiadujemy się z nich o ich liczbie, surowcu, z którego zostały wykonane, czasem też o wielkości i cechach charakterystycznych, ale z reguły niczego istotnego o ich wyglądzie.

Ponieważ niniejsza praca ma na celu ukazanie kultury stołu śląskich miast na tle europejskim, w tekście odwołuję się również do publikacji źródłowych z innych części kontynentu w zakresie istotnym dla poruszanych zagadnień.

Dysertacja została zrealizowana na gruncie archeologicznym i wykorzystuje metody właściwe tej dyscyplinie naukowej. Analizę dużej części zabytków wykonano na etapie kwerend w muzeach i placówkach naukowych. Tam, gdzie istniała taka możliwość, kontekst i chronologia materiałów

zostały ustalone na podstawie dokumentacji archiwalnej, oglądu zabytków towarzyszących z tych samych jednostek taksonomicznych, a także dostępnej literatury przedmiotu. Obok makroskopowego oglądu materiału mającego na celu wydzielenie i klasyfikację przedmiotów związanych z zastawą stołową i higieną, część zabytków poddano analizom specjalistycznym. Wykonano zdjęcia makroskopowe wybranych fragmentów naczyń ceramicznych, aby określić między innymi obecność domieszek schudzających i przebieg procesów technicznych i technologicznych. Analizom surowcowym poddano w 2014 roku wybrane elementy zastawy stołowej pozyskanej z placu Nowy Targ we Wrocławiu². W 2020 roku przebadano za pomocą spektrometru fluorescencji rentgenowskiej skład chemiczny metalowego talerza autorstwa George'a Krichego oraz misy odkrytej przy ulicy Oławskiej we Wrocławiu³. Zebrane dane posłużyły do sporządzenia katalogu oraz tablic, które następnie stały się bazą dla części analitycznej pracy. Takie założenie spowodowało, że punktem wyjścia dla opisanych powyżej zagadnień poruszanych w ramach poszczególnych rozdziałów są zabytki archeologiczne pozyskane z miast śląskich. Ustalenia wynikające z badań tychże artefaktów i formułowanych pytań badawczych zostały z kolei uzupełnione przez wyniki analizy źródeł ikonograficznych i pisanych, szczególnie wyeksponowanych w rozdziale szóstym.

² Badania sfinansowano dzięki dotacji statutowej na zadania służące rozwojowi młodych naukowców w ramach wewnętrznego konkursu Wydziału Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego. Zostały one przeprowadzone w Katedrze Nauki o Drewnie na Uniwersytecie Przyrodniczym w Poznaniu (zob. Szajt, Roszyk 2018).

³ Analiza została przeprowadzona w Ośrodku Archeologiczno-Numizmatycznym, będącym Oddziałem Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Głogowie. Zakup spektrometru sfinansowała Gmina Miejska Głogów oraz Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach programu pod nazwą „Wspieranie działań muzealnych”.